

A FEKETICSI SZÉLDARÁLÓK

Bordás Attila

Titoverbászi Cukorgyár, Titoverbász

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Lambrecht Kálmán
(Pancsova 1889 – Pécs 1936)
emlékének

Ha ma szélmalmokról hallunk, általában az errefelé is előforduló, hollandiainak nevezett típusra gondolunk. A jugoszláviai szélmalmokról Rajko Nikolić írt monografikus összefoglalást a vajdasági múzeumok évkönyvében,¹ de előtte is és utána is többen foglalkoztak a vajdasági szélmalmok kérdésével.

1911-ben Lambrecht Kálmán közölt mesterszavakat többek között beodrai és óbecsei gyűjtéséből is.² Számos írásában és könyvében áttekintette a szél-, vízi- és szárazmalmok technikátörténeti és részben néprajzi vonatkozásait is.³ Sajnos, bejelentett ilyen tárgyú könyve és összegyűjtött néprajzi anyaga nem jelent meg.⁴ Lambrecht mindössze huszonhat éves volt, amikor a malmokról szóló utolsó írása megjelent. Mint ismeretes a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt Nopcsa Ferenc karolta fel és alkalmazta intézetében. Nopcsa Ferencet különben a jugoszláviai malmok leírásakor idézik.⁵ A sors úgy hozta, hogy Herman Ottó támogatásával és sugallatára megírt malomtörténeti tárgyú írásai után Lambrecht paleontológiával kezdett foglalkozni és ebben európai hírnű tudós lett. Tekintettel arra, hogy részletes bibliográfia nem jelent meg műveiről, feltételezhető, hogy később is írt a malmokról. *A műveltség útjai* című kötetekben például Lambrecht szerkesztőként szerepelt, megírta a malmászat néprajzi és történeti anyagát.⁶ Élete végén újra visszatért a néprajzhoz, halála előtt egy évvel ugyanis kinevezték a pécsi egyetem néprajzos professzorának.

Térjünk azonban vissza a malmok történetéhez. A Szerb Matica tudományos közleményeinek első számában a későbbi belgrádi néprajzos professzor, Mirko Barjaktarović közölt nagyon érdekes leírást a bánáti

szélmalomokról.⁷ A szakmai írások közül Harkai Imre 1976-ban megjelent közleménye a topolyai szélmalomról,⁸ az alkalmi írások közül pedig Keresztényi Józsefé és Bartuc Gabrielláé érdemelnek figyelmet.⁹ A vajdasági szélmalomokkal a szabadkai Községi Műemlékvédő Intézet is behatóan foglalkozik. Felméréseiket Antun Rudinski műépítész vezeti, dolgozattal azonban csak Beszédes Valéria néprajzos jelentkezett: az oromi szélmalommal kapcsolatos gyűjtéseiből publikált.¹⁰ E sorok írójának is alkalmá volt Oromon gyűjteni, úgy találja azonban, hogy ipartörténeti szempontból a régi vajdasági szélmalomok közül az obornjaçai (völgyparti) érdemel megkülönböztetett figyelmet. E malom tetőszerkezete a vitorlával együtt másféle módon fordítható a szél irányába, mint a ma is álló és összehasonlításra alkalmas csürogi, melencei, karadjordjevói, gardinovci, gunarasi, vagy az áthelyezett és helyreállított topolyai szélmalom.

Bevezetők arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy még mindig igen sok közöletlen adat található levéltárainkban, a múzeumi és műemlékvédelmi adattárakban, bár nem mondható szegényesnek a vonatkozó irodalom sem. A néprajzi gyűjtést természetesen nem szabad elhanyagolni, mert például feketicsi falujárásom alkalmával vidékünkön ismeretlen típusú szélmalomok létezéséről szereztem tudomást.¹¹

Lássuk azonban kutatásaim helyszínét. Kovács földmérő 1765 körül készült Terr. Possess Verbász című térképén északkeleti irányban a következő Praed(ium)ok határosak Verbással: Szekity, Veketity (tévedésről lehet szó: a német helyesírás szerint a szókezdő vé efnek olvasandó) Velity és Sophrony.¹² A térképezéskor ezek még mind puszták voltak. De idézzük teljes egészében a feketicsi egyházi levéltárban őrzött "Fekete-Hegy Helység Meg-Szállításának Le- Írása című okiratot, 1794-ből: "Nyertenes is ugyan azon Föld nélkül szükölködő Familiák a Királyi Kegyelmes Resolutio szerint Tekintetes Nemes Báts Vármegyében, Tekintetes Zombori Administratio alatt, a mostani ujjontan fel vett nevezete szerint, Fekete-Hegy nevezetü Pusztát lak'földül, a'Szomszéd Határban megnépesített Uj Verbász Helységtől kimaradott Parasztinátz és Kis Dobra nevezetü maradék Pusztákat edgyütt, mely Pusztákhoz, a már ki adott Kegyelmes Királyi Resolutio után Nagyságos Ürményi Mihály Zombori Administrator Ur közben vetésére Velity nevü Pusztá is hozzájok adatott, melyből áll az egész Helység Határa 140 Colonialis egész Sessiokat foglalván magába, a'Parochialis 1. Helység részére is 1. Mészárszék is 1. egész, Notarialis 1/2 és Oskolához is 1/2 Sessiok és közönséges Pacuumon kívül. Ezen fellyebb említett Fekete Hegy a'Királyi Resolutioban Fekete-Toban jelentetik; a Ratzok pedig a megszállítás előtt Feketitynek. Mely Fekete-To nevezetet ezen Tek. Nemes Báts Vármegye hibásnak találván, meg a'Meg-Szállítás előtt ezen hibás nevezet a Nemes Vármegye által megigazitott, és Fekete-To egészen töröltetett. A'mint ezt a'Tek. Nemes Báts Vármegye Protocollumában fel lehet találni.

Azonban minthogy a'Kun-Hegyesről származandó lakosok között sokan ezen Uj Lako Földre mondtanak: kellett a'Fellyebb meghatározott népnek számát más Helyről és Vármegyéből származandó lakosokkal is potolni, kik közül Tekintetes Nemes Vármegyében fekvő Tisza Bura nevü Helységből

jött lakosok legszámossabbak valának, kiket a'Kun-Hegyesi lakosok, magok közé, még eleveni lako Földökben, magok önként szettenek és hivtanak össze, ki is jollehet nem első voltak a'Lako Földnek meg nyeresében, meg kell mindazon által jó lélek esméret szerint vallani, hogy mind ezen Uj Helységben való meg gyökerezésben, mint Helység tartásban, mindaz effélékre megkivántató Tehetségekben elejítői fogva, különös, és bátran mondani, leg első dicséretet érdemeltetnek ugyan azon Buráról szakadt edgynéhány lakosok..."¹³

Hogy mikor épültek az első malmok és szélmalmok a faluban, azt a további kutatások hivatottak megállapítani. A szájhagyomány azonban mind Feketicson, mind Kunhegyesen azt tartja, hogy kunhegyesi mesterek is építettek szélmalmokat Feketics környékén.¹⁴ Az egyházi levéltár a gabonával és az őrléssel kapcsolatban ezt írja: "Mindenképpen a prédikátor fizetése úgy amint van a maga valóságában írássék be, de a' mi a Földet, Réteket, Kerteket, Szőlőskerteket sas. illeti ezeket nem elég csak közönségesen fel tenni hogy azok vagnak, hanem fel kell világosan írni, mennyiségeket, mindkét felől való szomszédjaikat. Nincsenek-e Dézsma alatt, vagy ha vagnak, mellyik esztendőtlől fogva? Egyszóval, mely teljes és világos elő adás kell ezek eránt tenni, hogyha valaki ez után kérdés alá vettettnek, ez a' le írás, a' kérdést mindenütt, még a törvényszékben is eligazíthassa."¹⁵

A feketicsi matrikula¹⁶ több helyen említi, vagyis megerősíti az örletési kötelezettséget. Az első bejegyzés nincs datálva, mivel maga a matrikula is tartalmaz üresen hagyott részeket, ami valószínűleg annak tudható be, hogy eleinte más jegyzetektől vagy emlékezetből másolták szövegét. Az előbb idézett Superintencialis és Fractualis akták protokollumában azonban az 1817-es leiratot követően minden bejegyzés folytatólagos, tehát naprakész bejegyzésekkel van dolgunk. Az 1817. évre Varga Mihály bíró, kilenc más olvashatatlan aláírás és Tarkó János "Curator Eklézsiái Elöljáró" írták alá:

"2° 30 köből buzát és árpát...

... 14° elegerdő örletés..."

Itt kell megemlíteni, hogy a falu a prédikátoron kívül a kántornak is biztosított gabonát és őrlést: "...7. minden oskolába járó gyermektől egy véka buza, egy véka árpa... 9. őrlés, a'mennyi Házi szükségre kivántatik... (25. k Martii 1828)", a "leány iskola Tanítójának: ..2. Buza 66 véka 3. Árpa 66 véka... 9. őrlés, a'mennyi házi szükségletre kivántatik... iskola Rectornak Fizetése.. 2 szor 12 - tizenkét köből Buza, és ugyanannyi köből Árpa... 7 szor Elegendő őrlés... (Feljegyezve 1791 dik Esztendő Augusztus 9 dik Napján)" A gabonával kapcsolatban a matrikulában továbbá ez áll: "Ad (1)803 die 13 a Junii... Ekklesiai dolgok protocolba áltatnak: ... 3° meghatározott az is hogy az Ekklesia Gabonáinak Conserválására egy Hombár építtessen az Ekklesia Fundussán..." az ötödik pontban: "A'CA (olvashatatlan) Háznál levő Cutja, amennyire megromlott, mihelyt kőművesek elől jönnek. Még elsőben is meg fog építetni: és el készítessen és azon Cutja tetején egy Hombár is fog építetni leg feljebb jövő Sz. Mihály Havában. Szegh Fekete Hegy".

Az irodalomból tudjuk, hogy főleg a református egyháznak voltak malmai, éspedig szárazmalmai, tehát egyes helységek így oldották meg az őrési kötelezettséget.¹⁷ Ilyen adatra azonban a feketicsi református egyháznál nem akadtam.

A feketicsi szélmalomokat Tisza Szabó József (1908) szélmolnár elbeszéléséből ismerjük. A falu malmai két térképen láthatóak, mindkettő a két világháború között készült.¹⁸

Napjainkban már csak a szélmalomokról gyűjthetők adatok, mert a szárazmalomokra a legidősebb emberek sem emlékeznek. Az egyházi levéltárban őrzött *Bírói végzések könyve* szerint Perlaki Gábor Bíró 19. számú végzése így hangzik: "1861-évi October 28 ik éjjelen K. S. Heinzer Fülöp malnait feltörvén abból 1 Pesti Mérő buzát és egy véka lisztet elorozván a mint is természetben vissza is adott... Szinte azon éjjel Fehér Sándornak egy csoroszlyája veszett el a mit is ő természetben adott vissza. A fent említett lopási büntetetei miatt általunk 8 napi börtönre ítéltetett. Kelt Feketehegy Január 4 ik (1)862. Perlaki Gábor bíró, Balog Péter esküdt, Szabó János esküdt, Gáspár András esküdt, Polgár József esküdt."¹⁹

A szárazmalomok eltűnésével a gőzmalomok, vagyis a hengermalomok korszaka következett, de a szélmalomok is tovább működtek, néha mint Tisza Szabó Józsefé, dízelmotorral is szél híján. Az első világháború után több szálláson állítottak fel ún. kis szélmalomokat, amelyeket az irodalom Tárkány Szücs Ernő nyomán, *széldarálónak* nevez.²⁰ Az első feketicsi széldaráló nem is Feketics határában, hanem a közeli becsei határban, Dorogi Sándor feketicsi malomkovács szállásán állt. A mesterember a becsei Manojlović-féle birtok gőzmalomában dolgozott és a közelben vett szállást és földet. Kerekes Lőrinc (1924) cséplőgéplakatos mester gyermekként sokat járt a Dorogi-féle szálláson. Amikor fölszabadult, vagyis letöltötte tanoncveit és segéd lett, maga is kísérletezett szélmalomépítéssel. (Feketicsen szélmalomnak nevezik a széldarálókat, bár azok voltaképpen daralók, főleg takarmányt daráltak.) Kerekes Lőrinc édesapja megengedte neki, hogy kísérletezzon. Az építkezés alatt nem akarták elárulni, mi készül. A kérdezősködőknek azt mondták: galambdúcot építenek. Erre az egyik kérdező megjegyezte: "Talán te akarsz benne turbékolni?" Ez volt az utolsó széldaráló. Ugyanabban az udvarban egy ideig köleshántoló járgányos szárazmalom is állt. A hántoló már 1936-ban üzemelt, a széldaráló pedig 1942-43-ban épült fel. A családnak cséplőgépe is volt.

E szélmalomok többségére Nagy Kálmán (1926) hívja fel a figyelmem, az ő adatai alapján indult meg a kutatás. Nagy Kálmán a Németh-féle szálláson segítkezett a széldaráló építésében. Néhai Németh Lászlóné Braskó Sára (1896) 1987 júliusában mesélte: "A Vélity-pusztán volt Szilágyi Gábor, Németh János, Németh Gábor, Németh Sándor és Németh László szállása. A Németh Sándor-féle szálláson állították fel a szélmalom a Némethék, a férjem szállása egy düllővel volt feljebb ettől. Én 32 esztendőt éltem kint a szálláson. Ubornyai volt a szomszéd szállás." A szélmalomról Németh Lászlóné nem tudott sokat mondani, de elküldött Sára lányához, a Vájos út 30-ba.

Nála találtam meg a fényképet, amelyen Németh László látszik a szélmalommal. A szélmalom id. Németh Sándor (1889–1947) szállásán volt felállítva. Fia, ifj. Németh Sándor (1911) szolgáltatta írásunk legtöbb adatát, ő is segített nagybátyjának az építésben. Németh László (1894–1974) volt a szélmalom érdemi feltalálója, egy kicsi, 80 centiméter magas modellen próbálta ki, hogyan fog működni a szerkezet. Néhány évvel ezelőtt még ez a modell is megvolt. Németh Sándortól is kaptam egy fényképet a szélmalomról. (Lásd a 11. jegyzetet.) Németh László még két szélmalmot épített: Bordás Lajos szállásán és a szenttamási határban álló Lénárt Ferenc-féle szálláson. A Bordás-féle szállás első szomszédjuk volt az Újfalú felé, a Lénárt-féle szállás pedig egy kilométerre lehetett tőlük.

Tisza Szabó József is épített széldarálót Víg József vasútállomás környéki szállásán, "ott, ahol a határút átmege a vasúton, a következő bakterháznál volt", mesélte. Baksa Mihályné Balogh Etelka (1912) elmondta, hogy nekik is volt szélmalomuk a szálláson, férje, Baksa Mihály (1906–1966) a széldarálón kívül – parasztember létére - *szelektort* (gabonatisztító szélfajtázót) is szerkesztett. A Baksa-féle széldaráló vasalkatrészeit Braskó Ferenc (1919) kovácsmesternél készítette, aki apjánál, Braskó Istvánnál volt segéd. Braskóék kovácsműhelyében Djuro Maksimović szenttamási szállási ember részére is készültek széldaráló alkatrészek. Sajnos, erről a széldarálóról több adatom nincs. Braskó Ferenc mesélte, hogy a vállalkozó kedvű emberek sok mindent kipróbáltak; Szekicsen a feketicsi nagytemető mögött, a mai Popivoda-ház telkén, a domboldalon állt egy szélturbina kb. 30 vitorlaszárnyal. Oszlopon állt, a lábánál egy autódifferenciálmű vitte át a forgást. A szerkezet ásott kútból húzta a vizet. Nagy János is próbálkozott tanyáján szélmalomépítéssel. Kísérlete azonban nem sikerült, mert ez a szállás a Krivaja patak völgyében volt, a szélmalomok pedig magaslati helyet igényeltek.

Boksáné Balogh Etelka mesélte: csak annyit tud a széldarálóról, hogy az 13 hold termését, azaz 50-60 disznó és két-három tehén évi takarmánymennyiségét tudta megőrizni. A malom garatjában mindig volt kukorica vagy árpa és ahogy egy kis szél fújt, mindjárt indult is. Azt is elmondta, hogy a kukoricadarát nemcsak takarmánynak használták, hanem kiszírták belőle a lisztet, és azt tejjel leforrázták, majd cukrot és zsírt tettek bele. Így készült a görhe. Ha görhét akartak sütni, akkor sűrűre hagyták, ha máliét akartak csinálni, akkor meg ritkább tésztát kevertek. Utána párnák között édesedni hagyták két óra hosszát. A tepsit kiszírozták, a görhét kanállal rakták bele, a máliét pedig beleöntötték és megsütötték kemencében. Adatközlőm emlékezett arra is, hogy egy évben, 1933-ban vagy 35-ben közvetlenül az árpa aratása előtt elverte őket jég. A búzából tiszta ocsu maradt csak és senki sem akarta megőrizni nekik, csak Verbászon a zsilipi vízimalomban kaptak érte barna lisztet. Abban az évben a kukoricát is ki kellett szántani és újból vetni "száznaposat" és kölest. A kukoricát már csak fagykor törték, de akkorra sem tudott beérni. A köles beért, takarmányként használták és kását készítettek belőle. Disznótorkor kásával töltötték a hurkát.

Amikor Tisza Szabó Józsefet régebbi beszélgetéseink alkalmával megkérdeztem, miért nem említette előbb a tanyai szélmalinót, ezt mondta: "Hát nagyak nem volt nagy..., olyan volt, mint egy szárkúp, volt egy tengelye és a vitorla forgatta az orsót. Minden deszkából volt, leállítottak négy cölöpöt, másfél méterre egymástól. Az elején csináltak egy csapágyat, fent volt egy fa, be volt fúrva, be volt ültetve egy csészébe, a közepén meg egy fogaskerék forgatta az orsót, ami forgatta a követ. A malom köve 40-60 centi átmérőjű lehetett és négy ujjnyi téglavastagságú volt. Jó szélben egy-két zsák kukoricát darált meg naponta. A vitorlája másfél méter hosszú, 40-50 centiméter széles, négy vitorlaszárnny. Ezekre a malmokra nem volt adó, mert saját magát sem tudta kielégíteni, ez olyan volt mint egy játék. Amikor nem fúj a szél, befogtak a járgányba és akkor nem kellett bejönni a faluba örletni. A nagygazdáknál minden háznál volt járgány. A járgány olyan szárazmalomféle, de főleg vasból készítették a mesterek és a szárazmalomtól abban különbözött, hogy semmilyen teteje sem védte az időjárás viszontagságaitól."

A Baksa-féle széldarálót négy vitorla hajtotta. A nagy fogaskereket fából készítették, a fogakat viszont vasból. Az alsó fogas is vasöntésű volt. A két fogaskereket kerékpárlánchoz hasonló lánc kötötte össze, és vitte át a forgást a sárospataki malomkövekre, amelyek függőleges síkban forogtak, vagyis Tisza Szabó József szavaival élve, a kövek "élre voltak állítva". Ez a mód ismeretes a szakirodalomból is, a gépgyárak is gyártottak ilyen kőjáratokat.²¹

A Vigh-féle széldarálót már ismerjük, ezt a malmot a szakirodalom szerint tipizálva bakos szélmalomnak nevezik. Ilyen lehetett a Baksa-féle is. A régebbi tipizálás szerint e szélmalomokat német típusúnak nevezték. A Baksa-féle széldaráló típusát mégsem tudtam teljes bizonyossággal megállapítani, mert a szolgáltatást végző kovács- és bognármesterek sem ismerték az egész szerkezetet, és mint mesterembereknek nem volt idejük járni a határt, hanem a malomszerkesztő amatőrök jöttek a mesterhez konkrét méretekkel.

A Dorogi- és a Kerekes-féle széldarálók is bakos típusúak voltak. A Dorogi-féle három oszlopon állt, de az oszlopok nem értek össze, hanem egy 80 centiméter átmérőjű vashordót tartottak egy abronccsal, amelyhez oda voltak csavarozva. A hordó felső részén levő abroncs ladához hasonlóan volt kiképezve. A ládán két gerenda feküdt, s ebbe volt beépítve a vitorla tengelye. Ennél a széldarálónál is függőleges síkban forogtak a malomkövek. A vitorlák a szél irányába a felső abroncs forgásával a vashordón végeztek. A malomkövek átmérője 55-60 cm volt, a vitorla pedig 140-150 cm lehetett.

A Kerekes-féle széldarálóban is függőleges síkban forogtak a mintegy 75-80 cm átmérőjű kövek. A szélvitorlák 280-300 cm-esek lehettek. A vitorla tengelyén a nagykeréken 32 fog volt, az orsón pedig kilenc. A lenti orsó és a fogaskerék is diófából készült. A közeli Kolder-féle nagy szélmalomban az orsó és a fogaskerék még somfából készült, de a núszas években somfát már nem lehetett beszerezni, ezért diófavá helyettesítették. Ez a széldaráló ún. kocsipuskán (parasztszekér-keréktengelyen) forgott. Vízszintesen, a küllők irányában, két gerenda volt erősítve a 30-35 cm átmérőjű kocsipuskához, a

másik végén pedig vaskerekék voltak és ezek a cementmalterba ágyazott téglasövényen mentek. Hogy a szerkezet stabil legyen, az egész malomház rácpült a gerendára és ezen a gerendán volt a harmadik kerék, mint a nagy szélmalomknál a fordítókerék, de kisebb átmérőjű volt a másik két keréknél. A kis kerék a malom bejáratí ajtajánál volt elhelyezve. A vitorlák is másképp álltak, mert hat szárnyuk volt, vásznat nem használtak hanem csak deszkából voltak kiképezve. A deszka kanyús ráhajtással volt felerősítve és nagyon könnyen le is lehetett szerelni. Amikor jó böjti szél fújt, elérte az óránként: 180-200 kilogramm teljesítményt is. Ha görhének akartak kukoricát őrölni, a köveket nagyon összeszorították és jó szelet vártak. A Kerekes-féle széldaráló malomkövének átmérője, mint már írtuk, 75-80 cm lehetett, az árpa hántolását pedig 95 cm átmérőjű malomkövel végezték. Kerekes Lőrinc Martin Schimpf cséplőgépjavitó mesternél tanulta ki a lakatos szakmát és Miskolcon tette le a mestervizsgát 1942-ben. Már inas korában kapcsolatba került szakmai kérdésekkel, mert apjának, mint mondtuk, cséplőgépe is volt és árpahántolással kását készítették. Adót nem fizettek, a hántolásért pedig 10 százalék vámot vettek ki munkadíjként. A hántoló kerengője 8 méter volt. A széldaráló szerkesztésénél minden számítást saját maga végzett el, szellemes megoldásai magas technikai tudást és alkalmazási képességet mutatnak. Technikai megoldásaira a nemzetközi szakirodalomban sem találtam példát.

Ugyancsak példánélküli Németh László parasztember széldaráló szerkezete. 20-30 cm széles cementhabarcsos falba görbe, 5-6 cm vastag akácfaágakból kört alakított, amit felülről simára gyalult. A kör közepébe egy farönköt ásott le, annak a közepébe pedig kocsitengely épült be, amit kovács készített. Ebbe a tengelybe 10x10 (vagy 12x12) cm-es akácfa-gerendákat ágyaztak küllőszerűen. Ezek szintén vízszintesen 10x10 (12x12) cm-es akácgerendákkal voltak összekötve, úgyhogy hatszöget képeztek és hat pontban feküdtek az alapot képező körben elhelyezett akácfaágakon. A hatszög szögeiből majdnem meredken 10x10 (12x12) fenyőfagerendák képezték a fenyőfa deszkából kiképzett fal bordáit. A tetőszerkezetet ugyanúgy kialakították, mint a nagy tornyos szélmalomknál. Itt a tartógerendák 5x5-ös akácfaágakból voltak. Az egész épület kb. 4,5 méter magas volt. A vitorlaszárnyak hossza pedig 4 méter. A szélkerék fékje szintén a nagyobb szélmalomkéhez hasonlóan volt megoldva, akárcsak az elfordító szerkezet, azzal a különbséggel, hogy itt az egész ház hat pontban érintkezett a kör alakot képező egy-két ujjnyira kiálló akácágakkal és ezen is forgott. Az érintkezési felületet avas szalonnával kenték. A vitorla tengelyén volt egy egy méteres átmérőjű fogaskerék, ennek (fa) fogai vitték át a forgást az orsóra. Az orsóra öreg cséplőgép kazáncsövei voltak ékelve. Alul a forgó malomkővet kazáncsövből kiképzett keresztvas rögzítette. A felső malomkő volt a forgó. Ez a malomkő még ma is megvan Németh Sándorék udvarában az oldalazó persellyel és a keresztvassal. Ha böjti (tavaszi) szél fújt naponta öt zsák kukoricát is megdarálhattak. Németh Sándor feketicsi adatközlőm segítségével Kunhegyesre is eljutottam, megnéztem a kunhegyesi szélmalmot, amely

aztán a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba került. Meglátogattam a Hódmezővásárhely környéki kopáncsi tanyamúzeumot, ahová az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség egy mártélyi széldarálót telepített át.²² Ezenkívül összehasonlításul Josef Vareka, Henryk Olszanski, Hermann Op de Hipt könyveire, valamint Yzerman és Hawksley írásaira támaszkodtam.²³

Az irodalom alapján megállapítható, hogy a széldarálók elterjedtek: Dél-kelet Lengyelország Pogorze vidékén (a régi Galícia), Észak-kelet Morvaországban a Beszkidekben, Észak-kelet Szlovéniában és a már említett Hódmezővásárhely környékén. A feketicsi széldarálók közt, úgy látszik, egy sem hasonlított a kopáncsi tanyamúzeumban látható széldarálóhoz. Ez utóbbi esetében a bódé tetőszerkezete egy kb. 2 méter magasságú karón nyugszik a vitorla felőli részen. A bódé csúszótalpa a vitorlával ellenkező oldalon támaszkodik meg és ott van a bódé ajtaja is. Az egész bódét egy ember is elfordíthatja, ha háttal állva az ajtónál egy kicsit megemeli a csúszó talpat és a karó körül elfordítva a vitorlákat merőlegesen állítja a szél irányába. A belső szerkezet a Lambrecht Kálmán által papucsos szélmalomnak nevezett szerkezetnek felel meg,²⁴ ezt Pongrácz Pál egyszerűen egyköves szélmalomnak nevezi.²⁵ "de mivel alkalmazása igen kis mérvű volt, azért mint külön típust nem említjük, csupán mint történelmi formát". Pongrácz hivatkozik Tárkány Szücs Ernőnek a hódmezővásárhelyi széldarálókról szóló leírására (az Ethnographia 1949-es évfolyamában jelent meg). Ezeket egyébként tudtommal a magyar néprajzi irodalom nem tipizálta.²⁶ A holland malomkutató Nijhof házaspár angolul post millnek tipizálta. A post mill bakos szélmalmot jelent, de ez a szélmalom nem bakos, hanem inkább paltrok típusú. Hermann Op de Hipt szerint a paltrok olyan szélmalom, amelyeknek nincs bakja, vagyis nem cölöpön forog.²⁷ A paltrok típusú szélmalomokat John Reynolds angol és R. Stokhuyzen holland malomkutatók is leírták. Angliában a smock-mill kifejezés (munkazubbony malom) is használatos, mert a paltrok tulajdonképpen bokáig érő kabátot jelent és a malom olyan, mint egy ember, aki egy ilyen kabátban forog. Tehát a hódmezővásárhelyi széldaráló is paltrok típusú, ugyanúgy mint a feketicsi Németh László-féle. A bakos és a paltrok típusú szélmalomoknál az egész malomház forog, a paltrok típus külsőre tornyosra hasonlít, pedig a tornyosnál csak a tetőszerkezet fordítható el a vitorlával együtt. A többi feketicsi széldaráló ezek szerint bakos típusú. Ha tartjuk magunkat a Lambrecht-féle tipológiához, melyet Pongrácz Pál egészített ki és négy kritériumot vezetett be a tipizálásra. Egyrészt a malomház, jellege szerint, lehet: bakos, tornyos és bástyás, amelyhez a paltrokot is hozzá lehet venni. A tipizálás elvégezhető még a rendeltetés, az energiafelvevő szerkezet és az energiatovábbító szerkezet alapján is. Ha ezeket a kritériumokat vennénk alapul, akkor a jugoszláviai szélmalomokat tipizáló Rajko Nikolić munkáját is kiegészíthetnénk azzal, hogy a Tisza-menti és a tenger melléki nem lenne külön típus, csupán változata a tornyos szélmalomnak. A Tisza-menti szélmalomok a malomház jellege szerint csonka gúla, a tenger mellékiek pedig henger alakúak, mindkét esetben a tetőszerkezet szlovéniai szélmalomok esetében pedig a forgó

típus bakos szélmalom, a prleski tornyos típusú, a sentmiheljski turbina típusú, a dolgogorski vízszintes szélkerekeű malom lenne.

Végezetül nem érdektelen Györffy Istvánt idézni, aki *Falusi malmok* című 1920-ban megjelent munkájában írja: "Többen azt állítják, hogy a reformáció után Hollandiába kiment tanuló ifjúság hozta volna be hazánkba (a szélmalomokat). Lehetséges, hogy a mostani szilárd falazatú szélmalomokat csakugyan Hollandiából hozták be, de nem valószínű, hogy a szélmalom teljesen ismeretlen lett volna nálunk eladdig, mert szomszédságunkban: Oroszországban, Romániában, Bulgáriában, Törökországban (és csak egyetlen kiegészítést tennék hozzá: Dalmáciában) általában az egész keleten, nagyon közönséges ősidők óta."²⁸ Lambrecht Kálmán egyik megjegyzése is figyelmet érdemel: az "orosz" szélmalomokat a dorozsmai mozgó kunyhóhoz hasonlítja, amelyre vitorlát kell csak helyezni.²⁹

Jegyzetek

1. Nikolić, Rajko: Vetrenjače u Jugoslaviji. In: Rad Vojvodanskih muzeja 4. Novi Sad 1955, 97-113.
2. Lambrecht Kálmán: A magyar szélmalom. In: Ethnographia XXII, Budapest 1911. 23-33., 89-100., 157-162., 212-221., 285-291., 352-363.
3. Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Budapest, 1915.
4. Táplányi Endre: Száz éve született Lambrecht Kálmán. In: Élet és Tudomány 25. sz. Budapest, 1989. VI. 23.
5. Radović, Bosiljka: Vodenice u donjem Banatu. In: Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1091-1951, Beograd, 1953, 78-85: Bugarski, Astrida: Mlinice u Hercegovini. Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija. sv. XXIII, Sarajevo 1968, 162.
6. Anonimus: = Lambrecht Kálmán (?): A malomipar. In: A műveltség útja, XII. kötet, Budapest é.n., 229-319.
7. Barjaktarović, Mirko: Vetrenjače u Banatu. In: Naučni zbornik Matice Srpske, god. 1. sv. 1. Novi Sad 1950, 216-217.
8. Harkai Imre: A topolyai szélmalom. In: Új Symposion, 138. szám Újvidék, 1976 október.
u.ő.: A topolyai szélmalom, Kiállítási katalógus magyar, szerbhorvát, német és angol nyelven. Kiadó, kiadási hely és év nélkül (1989).
9. Keresztényi József: Áll a malom, áll a vitorlája. In: Magyar Szó, Újvidék, 1978. I. 14-17. ; Bartuc Gabriella: Az emberléptékű építészet híve. Beszélgetés egy díjazott építésszel a csürogi szélmalomról és a mellé tervezett vendéglőről. In: Magyar Szó, Újvidék 1983. II. 20.; Németh István: Póznákon, szélkerék alatt. In: Magyar Szó, Újvidék 1988. II. 28.
10. Beszédes Valéria: Az oromi szélmalom és a hozzá kapcsolódó szakkifejezések. In: Üzenet, XVI. évf. 7-8. sz. Szabadka, 1986, 435-438.
11. Borád (sajtóhiba: Bordás) Attila: Feketics-Széldaráló. In: Magyar Képes Újság, Eszék, 1987. IX. 17.
12. Lotz, Friedrich: Novi Vrba, Neuwerba... 1785-1935, Novi Vrba, 1935, 14, 17-18.
13. Protocollum Ecclesiae H. C. Fekete=Hegyensis A^o 1790. című kéziratos füzet 185-189. oldal a feketicsi református egyház levéltárában. Itt köszönöm Hódosy Imre püspök úrnak az egyházi levéltár használatát.; Szabó Lajos: Kunhegyesi földtelen emberek Feketitsre költözése 1785-ben. Sokszorosított kézirat, Kisújszállás 1986. A példányt a szerzőnek köszönöm.

14. Dr. Szabó Lajos kistűjszöllési tanár szóbeli közlése és Juhász Ferenc budapesti mérnök levele szerint: A Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága 56-1/1982. szám alatt: Emlékezés a régi szélmalomokra címen. Kézirat 14 oldal. A kéziratot nem sikerült tanulmányoznom.
15. Copia Bathori Gabor Superintendens leiratából, Pest 16. Martij 1817. A Fgs Királyi Re(n)deletok Superintentialis és Fractuális actac protocolluma Ao 1803, 102-104 kéziratok kötet a feketicsi református egyház levéltárában.
16. Matricual Novae Huius Reformatae Ecclesiae Feketehegy Nominata... Johann Kálmán Dj Pap Debreciensem Anno 1785¹⁰, kéziratok kötet a feketicsi református egyház levéltárában.
17. Vajkai Zsófia: Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve, Budapest 1978-1980. és 1981-1983.; Filep Antal: Malom. In: Magyar Néprajzi Lexikon, III. kötet, 511.
18. Pratscher, Viktor: Die Deutschen der Gemeinde Feketic = Feketitsch. Novi Vrbas é. n. (1936) II. Aufgabe, Sindelfingen 1982. 176-177, a térképmellékletet Spasoje Tomašević és Pál Sándor, a kishegyési kataszteri hivatal munkatársai segítségével készült, a fenti könyv térképmelléklete felhasználásával, a szélmalomok római számokkal jelölve, a szárazmalomok kinagyítva a térkép szélére kihúzva, de megjelölve az eredeti helyét, eredeti tájolással, a szállások a határban, ahol széldarálók voltak arab számokkal vannak jelölve.
19. Bírói végzések könyve. Kézirat a feketicsi református egyház levéltárában. Első bejegyzés: "1832 nov. 21. Bártai Ferenc bíró és Bányai Péter esküdt" az utolsó bejegyzés: "December 31. dikéig a bérlő Bányai János Balogh vő", az idézet a 219. o. Pratscher (1982), 171: "Philipp HäuBer Landwirt und Eigentümer einer RoBmühle, tehát földműves és szárazmalomtulajdonos. A 246. o. : "Es ist aufgezeichnet, daß a südlichem Ende des Dorfes eine Wassermühle bestand, außerdem gab es zahlreichere Windmühlen und Pferdewhlen. Sie durften nur am Rende des Ortes stehen. Ihren ehmahligen Stellen gegen ein genaues Bild von der Unsiedlung der Gemeinde".
20. Tárkány Szücs Ernő: A hódmezővásárhelyi széldaráló In: Ethnographia LXI. évf. 1-4. sz. Budapesti, 1949, 276-277. Nijhof-de Knegt, J. and Nijhof D. H.: The széldaráló of Hódmezővásárhely. In: Sixth International Symposium of Molinology, Gent-Belgium 14-20. July 1985. sokszorosított kézirat. A szerzőházaspárnak köszönöm a megküldését. Juhász Antal: A Hódmezővásárhely-Kopáncsi Tanyamúzeum Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtára 154. sz. 1983.
21. Pongrácz Pál: Mezőgazdasági jellegű ipari építészeti emlékei. A malmok. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei III. kötet 3. szám, Budapest, 1957, 22. ábra leírás 33. o.
Sacher, F.: Handbuch de Müllers und Mühlenbauers. 2. Aufgabe Leipzig 1924, a 204. és 205. ábrák a 146-147, továbbá: Pongrácz Pál: Régi malomépítészeti. Budapest 1967. Az adatokat Braskó Ferenc (1919) feketicsi kovácsmestertől is gyűjtöttem 1987 júliusában.
22. Nijhof-de Knegt and Nijhof (1985), pontos műszaki leírást adnak a széldarálóról. Szetni Tibor, Hódmezővásárhely, rendelkezésemre bocsátotta a saját fotóit: Mártélyi-Feketehalom, Hegedűs-féle széldaráló 1974; Hódmezővásárhely-Pusztai széldaráló 1981, ahol deszkát használtak vászon helyett; Szegvár - Ludas - halom 1975, hatszárnyas vitorla épület nélkül. Köszönöm segítségét.
23. Vareka, Józef: Vetrené mlyny na Morave a ve Slezsku Slováké Museum, Uherské Hradiste 1982.; Olszanski, Henryk: Chlopskie wiatraki Pogorza. Muzeum Budownictwa w Sanoku 1976. Op de Hipt, Hermann: Windmühlen = Praxis, Die Mühle Leipzig é.n. (1936?)
Hawksley, R. H.: Windmills in the Kiev Open-Air Museum, Russia. in: Tims, Transaction the Fifth Symposium France 1982, april 5-10, 203-208.
Yzerman, A. J.: Some Aspects of Polisch Windmills, With Special Emphasis on Sails, Windshafts, Brakes and Brake Wheels. Tims, u.a. mint az előbbi 5-10. o., az utóbbi két írás fénymásolatát Sabján Tibornak, Szentendre, köszönöm.
24. Lambrecht (1911), 89-91, 5. ábra
25. Pongrácz (1957), 52, 50. ábra

26. Nijhof-de Knegt, and Nijhof (1985)
27. Op de Hipt (é.n.) 127. o.: "Windmühle, die keinen Bock hat, sondern wo der Kasten bis auf eisener Rollen läuft. *Paltrók* bedeutet im Holändischen eine weites, langes Gewand, wie es von Mönchen getragen wird".
Stohuyzen, Ir. F.: Molens, Fibula-Van Dishoeck, Harlem 1981, 43-48, négy ábrával, egy fényképpel illusztrálva, a lényegét idézem eredetiben: "De typische *paltrók* molens waren genoemal naar de wijd uitstande rokken (=jassen), de Palts-rokken die een vrij algemeen gedragen kledinstuk waren tussen 1550 en 1630 en bepaald niet alleen gedragen werden door doopsgezinde kluchtelingen nit de Palts, zoal vaak wordt beweerd". A könyvet a Nijhof házaspárnak köszönöm. Reynolds, John: Windmills et Watermills, London 1974, 189: "*patrok* mill, the earlist type of wind driven sawmill, introduced in Holland et the end of sixteenth century". Ő azonban erre a típusra egy angol kifejezést is használ; ez a smock-mill (munkazubbony malom?): "timber framed counterport of the tower mill. clad in the weather boarding, and named after a fancied resemblance to the coutryman's white line smock."
28. Györfly István: A falusi malmok (1920) in: Magyar falu, magyar ház, Budapest, 1987, (az 1943-as kiadás reprintje), 230-231.
29. Lambrecht (1911), 30, 2. lábjegyzet is!